

Het grote geopolitieke college

**Rob de Wijk:
krijgen we een nieuwe Koude Oorlog?**

**HAAGSCH
COLLEGE**

 **MONTESQUIEU INSTITUTE**
VAN WETENSCHAP NAAR SAMENLEVING



Beste bezoeker van het Haagsch College

Fantastisch dat u naar de start van ons nieuwe seizoen bent gekomen. En dat in een totaal vernieuwd Nieuwspoord.

Na ons eerste jaar, met colleges van onder andere Alexander Rinnooy Kan, Jaap de Hoop Scheffer, Nout Wellink en Herman Wijffels, hebben we absoluut zin in een mooi tweede seizoen.

We vinden het dan ook fantastisch dat Rob de Wijk, directeur van het Haags Centrum voor Strategische Studies en verbonden aan de Campus Den Haag, wil aftrappen met een thema wat ons momenteel allemaal bezighoudt... de spanning met Rusland.

Inhoudelijke goodiebag

Als dank voor uw komst bieden we u in samenwerking met het Montesquieu Instituut en Repro van der Kamp deze inhoudelijke goodiebag aan.

Meer informatie over Europese ontwikkelingen en de Nederlandse en Europese economie vindt u op de website van het Montesquieu Instituut. Op de site van het Haagsch College vindt u in ons archief alle videosamenvattingen van alle colleges die zijn gegeven.

Nieuw seizoen

Met een mooie bijeenkomst voor 150 jonge ambtenaren met premier Rutte afgelopen week en vandaag met het college van Rob de Wijk is ons nieuwe seizoen begonnen.

Bezoek onze site voor informatie over al onze komende colleges en evenementen. Zo organiseren we tijdens het Just Peace Festival op 20 september een special Haagsch Pop College met Leo Blokhuis in het Paard van Troje.

Agenda Haagsch College

De Haagsch Colleges in Nieuwspoord die u alvast in uw agenda kunt zetten:

29 september - Edwin Bakker:

Het ISIS College

20 oktober - Maxime Verhagen:

Het Grote Woningmarkt College

24 november - Ruud Lubbers:

Het Europees Energie College

15 december Coen Teuling:

De Staat van de Nederlandse Economie

19 januari Jan Peter Balkenende:

Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen

Houdt onze website in de gaten voor de komende colleges. We hopen u de volgende keer weer te begroeten.

De initiatiefnemers van het Haagsch College,

Freek Ewals en Vincent Rietbergen



Relatie EU-Rusland

Door de redactie van Europa Nu,
partner van het Montisque Instituut

In 2014 botsten de EU en Rusland meermaals over de politieke situatie in Oekraïne en de mensenrechtensituatie in Rusland. Daarnaast realiseerde Rusland onlangs een tegenhanger van de Europese Unie (de Euraziatische Economische Unie) en tekende het een gascontract met China. Ondanks verwoede pogingen om nader tot elkaar te komen, lijken beide partijen alsmear van elkaar te vervreemden.

Door het neerstorten van de MH17 van Malaysia Airlines in Oost-Oekraïne en de moeizame voortgang van het onderzoek naar de toedracht daarvan, staat de relatie tussen EU en Rusland nog meer onder druk. Verschillende EU-leiders vinden dat Poetin de pro-Russische separatisten moet dwingen om beter mee te werken in het rampgebied.

Eind juli werden dan ook voor het eerst zware economische sancties tegen Rusland ingesteld. Dit heeft effect op verschillende sectoren in de Russische economie, zoals de financiële sector. Op 6 augustus nam Rusland economische tegenmaatregelen door het stopzetten van de import van landbouwproducten uit onder meer de EU-landen. Voor de EU is hiermee een bedrag van circa 5,3 miljard euro gemoeid. Nederland levert een relatief groot deel van deze producten.

Samenwerkingsverbanden

Vanaf het uiteenvallen van de Sovjet-Unie, in december 1991, onderhoudt de Europese Unie diplomatieke relaties met Rusland. Rusland is de derde handelspartner van de EU. Dat zorgt voor een groot belang van goede contacten en een noodzaak vanuit de Europese Unie om te blijven streven naar juridisch bindende akkoorden.

Het bereiken van dergelijke akkoorden wordt echter verhinderd door de moeizame relatie tussen beide partijen. Zo heeft de Europese Unie grote moeite met de bemoeienis van Rusland in het conflict in Oekraïne, en heeft Rusland op zijn beurt moeite met het Europees Nabuurschapsbeleid.

Partnerschaps- en Samenwerkingsovereenkomst

In 1994 sloten de Europese Unie, Rusland en de Nieuwe Onafhankelijke Staten (NOS), een Partnerschaps- en Samenwerkingsovereenkomst (PSO). In december 1997 trad deze overeenkomst in werking met als doel een geschikt kader te bieden voor een politieke dialoog omtrent het versterken van democratie, (markt)economie en wederzijdse investeringen.

Vier Gemeenschappelijke Ruimten

Nadat de Europese Unie in 2003 haar plannen voor het Europees Nabuurschapsbeleid (ENP) had gepresenteerd, besloot Rusland zich hier niet bij aan te sluiten. Het land koos ervoor om een 'gelijke partner' van Europa te worden, in tegenstelling tot 'junior partner', zoals het ENP in de optiek van Rusland probeerde te bereiken met aangesloten landen.

Rusland vatte deelname aan het ENP door voormalige Sovjetstaten Oekraïne, Azerbeidzjan, Wit-Rusland, Moldavië en Georgië op als een partnerschap tegen Rusland. Door de uitbreidingsplannen van de Europese Unie kwam ook de Partnerschaps- en Samenwerkingsovereenkomst met Rusland onder druk te staan, vooral met betrekking tot de Centraal-Europese landen. Sinds 2006 wordt dan ook met Rusland onderhandeld over een akkoord dat de PSO moet vervangen. Hierover is echter nog altijd geen overeenstemming bereikt, mede door de verslechterde relatie.

Rusland en de EU besloten in de tussentijd vier gemeenschappelijke ruimten te creëren om samenwerking te bevorderen. Er bestonden weinig concrete verschillen tussen de actiepunten van het ENP en de actiepunten van de vier gemeenschappelijke ruimten. Daarom komen de Europese subsidies ook uit het ENP-programma. In 2005, tijdens de conferenties van Moskou en London, werd een programma uitgestippeld voor vier beleidsterreinen. Deze hebben betrekking op:

1. Een Gemeenschappelijke Economische Ruimte
2. Een Gemeenschappelijke Ruimte voor Vrijheid, Veiligheid en Justitie
3. Een Gemeenschappelijke Ruimte voor Externe Veiligheid
4. Een Gemeenschappelijke Ruimte voor Onderwijs en Onderzoek

Lid van de Wereldhandelsorganisatie

Sinds het sluiten van de Partnerschaps- en Samenwerkingsovereenkomst (PSO) in 1994, hebben beide partijen ernaar gestreefd om Rusland toe te laten treden tot de Wereldhandelsorganisatie (WTO). Op 15 december 2011 is Rusland toetreden tot de organisatie, die inmiddels 153 leden telt.

EU-Rusland top

Net als de PSO, vormt de EU-Rusland top een geschikt kader om conflicten op te lossen en relaties tussen beide partijen te onderhouden en waar mogelijk te verbeteren. Zo werd tijdens een top in juni 2013 gesproken over de situatie in Syrië, het Iraans nucleair programma, Afghanistan, Noord-Korea, regionale conflicten in Europa en de economische situatie van beide partijen. In januari 2014, tijdens de 32e EU-Rusland top, spraken beide partijen af te zullen kijken naar de gevolgen van het Europees Nabuurschapsbeleid (ENP) voor Rusland. Van Rompuy stelde dat ook Rusland kan profiteren van de verdragen.

De daarop volgende maanden zijn de spanningen tussen de EU en Rusland toegenomen. Na de Russische annexatie van het Oekraïense schiereiland Krim in maart 2014, is de EU met sancties gekomen. Deze bestaan uit een zwarte lijst van personen die de toegang tot de EU wordt geweigerd en die geen aanspraak kunnen maken op hun Europese tegoeden. Daarnaast vormde de annexatie voor de EU aanleiding om de EU-Rusland top in juni 2014 af te blazen.

Problematische dossiers

Energiebeleid

De Europese Unie is voor een groot gedeelte afhankelijk van Russisch gas. Rusland is de grootste olie- en gasexporteur naar de Europese Unie. Het door Rusland gevoerde energiebeleid wordt daarom scherp in de gaten gehouden en vormt een essentieel onderdeel van de de EU-Rusland relatie. Pijpleidingen lopen zowel door niet-EU-lidstaten (Wit-Rusland en Oekraïne), als door Polen en Duitsland. De Europese afhankelijkheid van Russische energie is een niet zelden gebruikt pressiemiddel.

In de winter van 2008 en 2009 stakte Rusland de gastoevoer naar Europa waarna bij Europese lidstaten een tekort ontstond. Dit zorgde voor een deuk in de EU-Rusland relatie. Tijdens de EU-Rusland top in 2009 werd afgesproken dat Rusland en de EU elkaar waarschuwen wanneer een opschorting van de levering van gas en olie dreigt.

In april 2014 laaide de energiediscussie weer op. Het Russische staatsenergiebedrijf Gazprom beëindigde de korting van

dertig procent op gas voor Oekraïne. Hierdoor zal de schuld van Oekraïne verder oplopen, wat eventueel kan leiden tot het dichtdraaien van de gaskraan door Gazprom. Aangezien de helft van het Russische gas dat West-Europa ontvangt via Oekraïne loopt, zal een dergelijke maatregel ook landen als Nederland treffen.

Mensenrechten

Afgezien van het Europees Nabuurschapsbeleid, het conflict in Oekraïne en de grote afhankelijkheid van Russische energie-export; spelen meerdere factoren een rol in de moeilijke relatie tussen de Europese Unie en Rusland. Het niet zorgvuldig naleven van mensenrechten is er één van. Een garantie tot het verbeteren van de mensenrechtensituatie in Rusland, is voor de Europese Unie een belangrijke voorwaarde bij het sluiten van verdragen. In het verleden heeft de EU meermaals kritiek en zorgen geuit over de mensenrechtenschendingen in de noordelijke Kaukasus, de omstreden anti-homowetgeving, de belemmering van het recht op demonstreren en het gebrek aan vrijheid van meningsuiting.

Mensenrechtenactivisten

Een bekend voorbeeld is de moord op de Russische journaliste en mensenrechtenactiviste Anna Politkovskaja in oktober 2006. Deze vond plaats nadat zij in publicaties oppositie voerde tegen Poetins beleid. Alexander Litvinenko, een voormalig officier bij de Russische Veiligheidsdienst, werd in 2006 vergiftigd en stierf in december van dat jaar nadat hij Poetin had beschuldigd van het bevelen van de moord op Anna Politkovskaja. Ook bij de advocaat Sergej Magnitsky werden mensenrechten geschonden. In november 2008 werd de Rus zonder proces gevangen gezet nadat hij grootschalige diefstal van belastinggelden, goedgekeurd door de Russische overheid, aan de kaak had gesteld. Hij zat ruim 11 maanden vast en stierf uiteindelijk aan hartfalen.

Een recenter voorbeeld is de veroordeling van leden van de band Pussy Riot in 2012. Met een optreden tijdens een kerkdienst in Moskou protesteerden zij onder andere tegen de herverkiezing van president Vladimir Poetin. De leden van de band werden gearresteerd en verbannen naar een strafkamp. Eind december 2013 werden de bandleden vrijgelaten.

Het verdachte overlijden van prominente Russische critici, onder de heerschappij van president Poetin en president Medvedev, kwam Rusland op veel internationale kritiek te staan. Rusland pareerde deze kritiek met het argument dat de EU niets te zeggen heeft over de binnenlandse beleidsvoering van Rusland.

Passagiersgegevens

In juni 2013 ontstond een pijnpunt toen Rusland aankondigde, dat vliegtuigmaatschappijen vanaf 1 juli passagiersgegevens zouden moeten verstrekken op vluchten tussen de Europese Unie en Rusland. De EU is van mening, dat voor dergelijke maatregelen een verdrag moet worden gesloten.

Neerstorten MH17

In juli 2014 stortte een vliegtuig van Malaysia Airlines neer in Oost-Oekraïne. Daarbij kwamen 298 mensen om het leven, onder wie 196 Nederlanders. Vermoed wordt dat het toestel per ongeluk is neergeschoten door pro-Russische separatisten, met behulp van een door Rusland geleverd raketstelsel. Buitenlandse waarnemers konden de rampplek moeilijk bereiken. Verschillende EU-leiders vinden dat Poetin de pro-Russische separatisten moet dwingen om beter mee te werken in het rampgebied. De EU besloot na het incident tot economische sancties tegen Rusland.

Sancties

Lange tijd wilde de EU niet overgaan tot economische sancties, maar na de vliegcrash werden de 28 lidstaten het toch eens om voor het eerst dergelijke sancties tegen Rusland in te voeren.

De sancties raken vooral de Russische banken die voor minimaal 50 procent in handen zijn van Moskou. Die banken mogen een aantal financiële producten (obligaties, derivaten en aandelen) niet langer op de Europese financiële markten verhandelen. Ook komt er een wapenembargo en mag er niet langer technologie worden geleverd aan Rusland voor de winning van olie of schaliegas.

De sancties gelden voor één jaar. Echter, bestaande contracten voor wapenleveranties mogen worden aangehouden, de

reguliere gassector valt ook buiten het sanctieregime en er zijn geen restricties opgelegd voor de financiering van banken middels reguliere leningen. De Verenigde Staten hebben soortgelijke maatregelen genomen.

Bij het instellen van de sancties is becijferd dat de wederzijdse economische schade in de tientallen miljarden kan lopen. De EU houdt de optie open om de sancties verder aan te scherpen of af te bouwen.

In reactie op deze sancties heeft Rusland de import van alle landbouwproducten uit de Verenigde Staten en alle groenten en fruit uit de EU-lidstaten verboden. Voor de EU betekent dit minder dan de helft van de waarde van de totale export naar Rusland. Brussel heeft voorlopig 125 miljoen euro uitgetrokken om de gedupeerde landbouwsector te compenseren.

Argumenten in de discussie

Hieronder staan een aantal veel gehoorde argumenten in de discussie over Rusland, waarbij bijna altijd wel kanttekeningen te maken zijn. Dat maakt de discussie boeiend, maar een oordeel niet eenvoudiger. Europa is wikken en wegen. Door op de links te klikken krijgt u meer informatie én nuancering.

- *Europa moet er rekening mee houden dat Rusland nog maar weinig ervaring heeft met democratie*
Rusland heeft nog maar weinig ervaring met democratie en heeft een 'verlichte sterke hand' nodig om het land geleidelijk te verlossen van de nog steeds ernstige corruptie.
- *Europa moet een soepele houding ten aanzien van Rusland aannemen vanwege de Europese handelsbelangen*
Rusland is een belangrijke exportpartner voor Europese producten. Het land is de op twee na grootste handelspartner van de EU. Bovendien is Europa met meer dan 60 procent van de directe buitenlandse investeringen in Rusland, ook de grootste investeerder in het land. Europa verdient dus veel geld aan Rusland. Omgekeerd is Europa veruit de grootste handelspartner van Rusland; de EU is goed voor 52 procent van Ruslands buitenlandse handel. Bovenstaande cijfers geven de enorme economische belangen aan die spelen in de relatie EU-Rusland. Deze belangen zouden het argument kunnen rechtvaardigen dat de EU Rusland niet te hard moet aanpakken.
- *Europa moet een soepele houding ten aanzien van Rusland aannemen vanwege de Europese energiebelangen*
Europa heeft niet alleen belang bij een goede relatie met Rusland vanwege handelsbelangen, er spelen ook grote energiebelangen. 30 procent van de olie van de EU en 40 procent

van het gas komt uit Rusland. Sommige lidstaten van de EU, in het bijzonder Polen, Slowakije en Hongarije, zijn zelfs zeer afhankelijk van Russische olie. Omdat Europa er belang bij heeft haar energievoorraad veilig te stellen, zou de EU wellicht moeten kiezen voor een zachte lijn ten opzichte van Rusland.

- *Europa moet een harde houding ten aanzien van Rusland aannemen vanwege de teloorgang van democratie en de schendingen van de mensenrechten*
Rusland is geen democratie. Freedom House, een Amerikaanse organisatie die jaarlijks een toonaangevende democratie-index publiceert, kwalificeert het land als 'niet vrij'. In Rusland worden maatschappelijke organisaties (zogenaamde NGO's) ernstig in hun werk belemmerd door de regering. Nieuwe wetgeving regelt dat gouverneurs niet langer worden gekozen via verkiezingen maar worden benoemd door de president, en de oppositie in Rusland wordt voortdurend tegengewerkt.

Ook van andere kanten neemt de kritiek op de schendingen van mensenrechten in Rusland toe. Human Rights Watch, een internationale mensenrechtenorganisatie, wijst erop dat met het aantreden van Poetin in 2000, de mensenrechtensituatie in Rusland ernstig is verslechterd. De vrijheid van meningsuiting en media staan in het land ernstig onder druk. Verschillende geleerden en journalisten zijn het slachtoffer geworden van intimidaties, en door middel van aanklachten wegens smaad probeert de regering de vrije media te ondermijnen. In de autonome Russische republiek Tsjetsjenië vinden ernstige mensenrechtenschendingen plaats: zogenaamde 'vermissingen', buitenproportioneel gebruik van geweld en schendingen van de afspraken over oorlogsrecht uit de Geneefse Conventie.

Met dank overgenomen van www.europa-nu.nl

Bezoek Europa Nu voor het laatste nieuws en achtergronden over de Europese Unie. De website wordt dagelijks up-to-date gehouden door de redactie van Europa Nu – een initiatief van PDC, partner van het Montesquieu Instituut.

EU en crisis in Oekraïne

Door de redactie van Europa Nu,
partner van het Montisquie Instituut

De Europese Unie streeft naar een goede relatie met Oekraïne die verder moet gaan dan samenwerking. De prioriteit wordt gegeven aan economische integratie en een verdieping van de politieke samenwerking.

Onderhandelingen over een vrijhandelsakkoord tussen de Europese Unie en Oekraïne liepen eind 2013 echter stuk. Na wekenlange protesten die daarop volgden in Kiev werd de op Rusland georiënteerde president Janoekovitsj op 22 februari 2014 door het Oekraïense parlement afgezet. Er werd een interim-regering ingesteld en op 25 mei 2014 koos het Oekraïense volk Petro Porosjenko tot nieuwe president.

Rusland annexeerde in februari 2014 de Krim en in Oost-Oekraïne is een gewapend conflict ontstaan, doordat separatisten (met Russische steun) zich tegen het nieuwe bewind in Kiev keren. De vliegcramp met vlucht MH17 nabij de Oekraïense stad Donetsk heeft de gemoe- deren in juli 2014 verder verhit.

Via overleg wordt gepoogd een oplossing te vinden voor de crisis.

Samenwerking

Het onafhankelijk worden van Oekraïne in augustus 1991 opende de deuren voor politieke samenwerking tussen de EU en Oekraïne. Vanaf het begin van de jaren '90 van de twintigste eeuw streefde de EU naar betere samenwerking met voormalige Sovjetlanden. In 1994 kwam de Partnerschaps- en Samenwerkingsovereenkomst (PSO) tot stand; deze trad in 1998 in werking. De overeenkomst legde de juridische basis voor samenwerking op verschillende gebieden:

- politiek
- handel
- economisch beleid

Later is de samenwerking uitgebreid met:

- energie
- Justitie en Binnenlandse Zaken
- wetenschap, technologie en de ruimtevaart

Politieke dialoog

Met het ontstaan van de PSO kwam de politieke dialoog op gang. De overeenkomst moest een kader scheppen om onderwerpen op het gebied van economie en mensenrechten aan de orde te stellen. De EU wees dan ook regelmatig op het belang van Oekraïense democratie en de noodzaak om de mensenrechten te verbeteren. Het kader voor politieke discussie tussen de beide landen was beperkt: jaarlijkse ontmoetingen tussen de EU-trojka en de Oekraïense leiders leverden weinig op en de sfeer bleef koel. De PSO liep in 2008 af.

Relaties tussen Oekraïne en de EU worden op dit moment gebaseerd op het Europese Nabuurschapsbeleid (ENB), een instrument binnen het beleid buurlanden. Ook maakt Oekraïne deel uit van het Oostelijk Partnerschap.

Associatieovereenkomst

In september 2008 werd tijdens een top in Parijs de beslissing genomen om onderhandelingen op te starten over een associatieovereenkomst tussen de EU en Oekraïne. Deze overeenkomst kan worden gezien als de opvolger van de PSO.

De associatieovereenkomst moet de politieke band tussen Oekraïne met de Unie versterken, evenals de economische integratie binnen de EU. Het toetreden van Oekraïne tot de Wereldhandelsorganisatie in mei 2008 en de vrijhandel die daarmee volgde, was ook bedoeld om betrekkingen tussen de EU en Oekraïne te verbeteren.

Met de associatieovereenkomst probeert de EU politieke invloed uit te oefenen op Oekraïne. De laatste jaren is onder meer kritiek geuit op het schenden van de mensenrechten en de gevangenzetting van de oppositiekandidaat Joelia Timosjenko. Op 30 april 2013 heeft het Europese Hof voor de Rechten van de Mens Oekraïne veroordeeld voor het schenden van vier fundamentele rechten van Timosjenko.

Sinds Victor Janoekovitsj (aangetreden in 2010) aan de macht kwam, ging Oekraïne zich meer op Rusland richten en minder op Europa. De EU wilde de invloed van Rusland verminderen door middel van de associatieovereenkomst.

Op een EU-Oekraïne top in februari 2013 concludeerde de EU-delegatie dat Oekraïne eerst op een aantal gebieden verder moet hervormen voordat deze overeenkomst in werking kon treden. Oekraïne moest bijvoorbeeld de ongelijke rechtsbehandeling aanpakken en zorgen voor eerlijke verkiezingen. Wel werd door de EU een lening van 610 miljoen euro toegezegd om Oekraïne te helpen de begroting op orde te krijgen.

Het Europees Parlement sprak eerder in een resolutie uit voorstander te zijn van het openhouden van de mogelijkheid voor Oekraïne om op termijn tot de EU toe te treden. Op 21 maart werd door de interim-regering het politieke deel van het associatieverdrag met de EU getekend. Op 27 juni 2014 ondertekende de nieuwe president Porosjenko de rest van het akkoord in Brussel.

Vrijhandelsakkoord

De Europese Unie wil naast een associatieovereenkomst ook een vrijhandelsakkoord sluiten met Oekraïne. Deze ontwikkelingen zijn zeer tegen de zin van Rusland, dat buurland Oekraïne liever in de eigen invloedssfeer houdt.

In november 2013 vond er een top plaats tussen de EU en het Oostelijk Partnerschap in Vilnius (Litouwen) over het vrijhandelsakkoord. Europese diplomaten hebben alles in het werk gesteld om ervoor te zorgen dat Janoekovitsj zijn handtekening zou zetten onder het vrijhandelsakkoord, maar laatstgenoemde schortte het overleg op.

In december tekende Janoekovitsj wel een plan met de Russen om te komen tot een vrijhandelsovereenkomst.

In april 2014, na de val van Janoekovitsj, besloot het Europees Parlement om vrijwel alle importheffingen op Oekraïens staal, landbouwproducten en machines te schrappen. Hiermee probeert de EU de instabiele Oekraïense economie te stimuleren.

Val van Janoekovitsj

De weigering van Janoekovitsj om het vrijhandelsakkoord met de EU te tekenen en het aanhalen van de banden met Rusland leidde begin 2014 tot grootschalige protesten in Oekraïne. In januari en februari kwamen bij bloedige protesten in Kiev tientallen mensen om het leven. De demonstranten eisten het aftreden van Janoekovitsj.

Commissievoorzitter Barroso veroordeelde namens de EU het politiegeweld tegen demonstranten en riep beide partijen op om het geweld te stoppen. De EU kondigde sancties aan tegen de verantwoordelijken voor het geweld in Oekraïne en vaardigde een aantal ministers naar Kiev af, in een poging een akkoord tussen de regering en de oppositie te bewerkstelligen. Op 21 februari 2014 werd een akkoord bereikt dat een einde moest maken aan de crisis. Belangrijke eisen van de oppositie werden ingewilligd.

Op 22 februari 2014 werd president Janoekovitsj onder druk van de oppositie alsnog door het parlement afgezet. Op 27 februari kreeg Arseni Jatsjenjoek de goedkeuring van het parlement om de nieuwe coalitie Europese Keus te leiden. De nieuwe premier zal Oekraïne uit de economische crisis moeten helpen. Bij verkiezingen op 25 mei 2014 werd Petro Porosjenko tot president verkozen.

Onrust op de Krim en in Oost-Oekraïne
Het instellen van een pro-Europese tijdelijke regering leidde tot grote onrust op de Krim, waar de overgrote meerderheid van de bevolking Russisch is. Op 28 februari 2014 vielen Russische militairen de Krim binnen en bezetten strategische plekken als vliegvelden en havens. Het leger van Oekraïne werd gemobiliseerd en vroeg de EU om hulp.

Het parlement van de Krim besloot op 6 maart per decreet om zich aan te sluiten bij Rusland. In een referendum op 16 maart stemde 96,6 procent voor aansluiting bij Rusland. Veel Oekraïeners en Krim-Tataren bleven echter thuis omdat de uitslag van tevoren al vast zou staan. Omdat de Europese leiders dit referendum niet erkenden, zorgde de uitslag voor een toename van de spanningen tussen de EU, de Krim en Rusland.

Ook in het oosten van Oekraïne, het gebied rond de steden Charkov en Donetsk, ging de Russische minderheid de straat op. Er volgde een weinig succesvolle poging van het Oekraïense leger om het oosten van het land weer onder controle te krijgen. Tijdens besprekingen in Genève tussen Oekraïne, Rusland, de EU en de VS werd afgesproken dat pro-Russische Oekraïeners de wapens zouden neerleggen en de bezette overheidsgebouwen zouden verlaten. Dit gebeurde echter niet.

De sancties moeten de druk op Rusland opvoeren. De EU wil dat Rusland bijdraagt aan het verminderen van de spanningen in Oekraïne. Ook Japan en de Verenigde Staten hebben gerichte sancties opgelegd aan een specifieke groep Russen, zoals inreisverboden, het bevriezen van tegoeden en een stop op het verlenen van exportvergunningen voor technologische goederen die de Russische strijdkrachten zouden versterken.

Naar aanleiding van de vliegcrash in Oost-Oekraïne kondigde de EU in juli ook economische sancties tegen Rusland af. De sancties raken vooral Russische banken. Ook komt er een wapenembargo (alleen voor nieuwe leveranties) en mag er niet langer technologie worden geleverd aan Rusland voor de winning van olie of schaliegas. De sancties gelden voor één jaar. De Verenigde Staten hebben soortgelijke maatregelen genomen.

Europese steun voor Oekraïne

Begin februari 2014 werd bekend dat de EU en de Verenigde Staten werken aan een gezamenlijk plan voor Oekraïne. Dit plan zal onder andere bestaan uit het verlenen van financiële hulp om Oekraïne door een overgangperiode te helpen onder leiding van een breed gedragen interim-regering. De EU gaat Oekraïne de komende jaren financieel steunen. Het gaat om een bedrag van 11 miljard euro. Commissievoorzitter Barroso heeft een steungroep ingesteld om de Oekraïense regering te helpen met economische en democratische hervormingen.

Op 13 mei 2014 presenteerde de EU een pakket aan maatregelen om Oekraïne uit de crisis te helpen. De EU tekende o.a. een 'State Building Contract' met Oekraïne waarbij zij 355 miljoen euro aan steun zal geven om Oekraïne te helpen de economie op korte termijn te stabiliseren en bestuurlijke hervormingen door te voeren. Daarnaast krijgt Oekraïne een lening van 1,6 miljard euro als macro-financiële hulp. Op 20 mei kreeg Oekraïne het eerste bedrag van 100 miljoen euro overgemaakt.

Op 12 augustus 2014 zegde eurocommissaris Georgieva (Humanitaire hulp) 2,5 miljoen euro toe voor directe hulp aan vluchtelingen in Oost-Oekraïne. Dit geld is bestemd voor voedsel, water, medicijnen, onderdak, psycho-sociale hulp en voorbereiding op de naderende winter. Het geld komt bovenop een eerdere toezegging à 250.000 euro die via het Rode Kruis beschikbaar werd gesteld.

Chronologisch overzicht Oekraïne

Datum Gebeurtenissen

2014

- 17 aug. Overleg in Berlijn tussen Rusland, Oekraïne, Duitsland en Frankrijk over de crisis.
- 14 aug. Het Oekraïense parlement stemt in met een wet die de weg vrijmaakt voor Oekraïense sancties tegen Rusland.
- 12 aug. Een Russisch konvooi met hulpgoederen is op weg naar de stad Loehansk, maar wordt tegengehouden door Oekraïense troepen.
- 7 aug. Rusland gaat landbouwproducten uit de EU boycotten.
- 30 juli Als reactie op de economische sancties dreigt Rusland de EU met een verhoging van de energieprijzen.
- 29 juli De EU besluit om economische sancties tegen Rusland in te stellen. Het is de eerste keer dat dergelijke sancties worden opgelegd.
- 24 juli De EU breidt de sancties uit: zij voegt 15 namen van personen en 18 instanties toe aan de lijst. Hieronder valt ook de top van de Russische veiligheidsdienst.
- 22 juli De EU zet een civiele missie op, die als doel heeft Oekraïne te assisteren bij het hervormen van de veiligheidssector. De EU besluit om de nieuwe sancties tegen Rusland te versnellen.
- 19 juli Europese landen eisen een wapenstilstand in Oost-Oekraïne.
- 17 juli In het oosten van Oekraïne stort passagiersvliegtuig MH17 neer. De EU roept op tot een internationaal onderzoek naar de oorzaak van het neerstorten.
- 16 juli De EU en de VS besluiten Rusland een nieuwe reeks sancties op te leggen.
- 10 juli De leiders van Rusland, Duitsland en Frankrijk zijn het erover eens dat er een nieuw staakt-het-vuren moet komen.
- 30 juni President Porosjenko beëindigt het 'staakt het vuren' en kondigt een nieuwe militaire operatie aan.
- 27 juni Tekening associatieovereenkomst door president Porosjenko en EU-leiders
- 25 juni Op verzoek van president Poetin trekt het Russisch parlement een resolutie in waarmee militair ingrijpen in Oekraïne mogelijk werd gemaakt.
- 23 juni Tijdens de maandelijkse bijeenkomst van de Raad Buitenlandse Zaken spreekt de EU steun uit voor Porosjenko's vredesplan. Daarnaast kondigt de Raad een twee jaar durende missie naar Oekraïne aan om lokale politie en marechaussee op te leiden. Ook besluit de EU om de invoer van producten uit de Krim te verbieden.

- 20 juni President Porosjenko presenteert een vredesplan en kondigt een staakt-het-vuren af tussen de separatisten en het Oekraïense leger.
- 25 mei President Porosjenko verkozen tot nieuwe president.
- 20 mei Oekraïne krijgt eerste bedrag van 100 miljoen euro uit 'State Building Contract' overgemaakt.
- 13 mei EU presenteert een pakket aan maatregelen om Oekraïne uit de crisis te helpen ('State Building Contract').
- 11 mei In de regio's Donetsk en Loehansk stemt 90 procent van de bevolking voor afscheiding van Oekraïne. Deze volksraadpleging wordt niet erkend door de EU en door Kiev, wel door Rusland.
- 28 april VS en EU leggen Rusland nieuwe sancties op.
- 17 april Oekraïne, Rusland, EU en de VS sluiten het akkoord van Genève over een wapenstilstand.
- 17 mrt. De Europese Unie kondigt nieuwe sancties aan: verschillende personen worden op de zwarte lijst geplaatst. Hun banktegoeden worden bevroren en ze mogen de EU niet meer in.
- 16 mrt. Eenzijdige afscheiding Krim bekrachtigd in een referendum.
- 6 mrt. Parlement van de Krim spreekt zich per decreet uit voor aansluiting bij Rusland. De Europese Raad besluit om het overleg met Rusland over visumvrij verkeer op te schorten.
- 28 feb. Russische militairen vallen de Krim binnen en bezetten strategische plekken als vliegvelden en havens.
- 27 feb. Premier Jatsenjoek mag nieuwe coalitie Europese Keus leiden. Oekraïne vraagt het IMF om steun.
- 25 feb. Interim-regering van Oekraïne vraagt het Internationaal Strafhof om Janoekovitsj aan te klagen.
- 24 feb. Tegen Janoekovitsj wordt een arrestatiebevel uitgevaardigd. Hij wordt onder meer beschuldigd van massamoord.
- 23 feb. Oleksander Turchinov wordt benoemd tot interim-president.
- 22 feb. President Janoekovitsj wordt door het Oekraïense parlement afgezet.
- 21 feb. Amerikaanse vicepresident Joe Biden stelt dat de Verenigde Staten bereid zijn tot sancties tegen Oekraïne.
- 28 jan. Premier en regering treden af.

2013

- 1 dec. 300.000 demonstranten gaan de straat op.
- 21 nov. Janoekovitsj schort overleg over ondertekening vrijhandelsakkoord op.
- 18 sept. EU en Oekraïne tekenen de associatieovereenkomst voor nauwere economische samenwerking.

Op 11 mei 2014 werd in de regio's Donetsk en Loehansk het omstreden referendum gehouden dat door Russische separatisten georganiseerd was. 90 procent van de kiezers in Donetsk stemde voor afscheiding van Oekraïne. In Loehansk was dat 94 tot 98 procent. De volksraadpleging werd niet erkend door de EU en Kiev, maar wel door Rusland. De dag na het referendum riepen de separatisten de Volksrepubliek Donetsk uit en verzochten zij Rusland om de regio op te nemen in de Russische Federatie.

In de weken na de vliegcrash met vlucht MH17 begon het Oekraïense leger langzaam terrein te heroveren. Begin augustus werd de stad Donetsk volledig omsingeld. Ook het rebellenbolwerk Loehansk wordt van alle kanten bestookt door Oekraïense troepen. Een konvooi met hulpgoederen vanuit Rusland, waarover aanvankelijk overeenstemming werd bereikt tussen de regeringen van Rusland en Oekraïne, wordt voorts nog tegengehouden door het Oekraïense leger. Er heerst wantrouwen over de inhoud van het konvooi.

Europese sancties tegen Rusland

In reactie op de eenzijdige afscheiding van de Krim en de Russische steun daarvoor, kondigde de Europese Unie sancties af tegen Rusland. Op 6 maart besloot de Europese Raad tijdens een ingelaste vergadering om het overleg met Rusland over visumvrij verkeer op te schorten. Indien de Russen niet op korte termijn in overleg zouden treden met de Oekraïense regering, zouden verdere sancties volgen.

Nieuwe sancties werden op 17 maart aangekondigd: Russische politici, hooggeplaatste militairen en een aantal politici uit de Krim werden op de zwarte lijst geplaatst. De EU heeft hun Europese banktegoeden bevroren en ze mogen de EU niet meer in. De zwarte lijst is nadien uitgebreid met meer mensen en bedrijven uit Rusland en Oekraïne. Op 23 juni besloot de EU om ook de invoer van producten uit de Krim stop te zetten.

De Hoogleraar

Elk Haagsch College 5 korte vragen aan een hoogleraar die verbonden is aan de Campus Den Haag.

Deze keer uiteraard: Rob de Wijk, hoogleraar Internationale Betrekkingen en Veiligheid

1. Kwam het militair ingrijpen op de Krim van afgelopen voorjaar (n.a.v. de protesten in de Oekraïne en de machtswisseling waarbij Jatsenjoek aan de macht kwam) voor u onverwacht of had u dit voorzien?

Nee, de gebeurtenissen kwamen totaal niet onverwacht. In de Prioriteitennota 'Een andere wereld, een andere Defensie' van het Ministerie van Defensie, gepubliceerd in 1993, stond dit scenario al beschreven. De gebeurtenissen zijn te verklaren als resultaat van bepaalde weeffouten in de geschiedenis. De belangrijkste marine-basis van Rusland ligt op de Krim, dat is de weeffout in deze regio.

2. Staat de kwestie Oekraïne op zichzelf?

Nee, de kwestie Oekraïne staat zeker niet op zichzelf. Het landjepik in de Zuid-Chinese Zee (een gebied van strategisch belang vanwege de druk bevaren zeeroute met veel aardgas- en aardoliereserves) is vergelijkbaar met het landjepik in de Oekraïne. Op meerdere plaatsen in de wereld zien we op dit moment de effecten van de verschuivende globale machtsverhoudingen. Enerzijds zien we een neergang van het Westen in de afgelopen jaren, anderzijds zijn andere regio's dominantier geworden.

3. Krijgen we een nieuwe Koude Oorlog?

De huidige situatie is onvergelykbaar met de situatie tijdens de Koude Oorlog. Destijds ging het om twee tegenover elkaar staande machtsblokken: de Verenigde Staten en de communistische Sovjet-Unie. Nu is er sprake van verschuivende machtsverhoudingen. Beide crisis vertonen wel bepaalde wetmatigheden: er is sprake van wederzijdse afschrikking. Daarnaast van actie en reactie. En de kernwapens zijn er nog steeds, ook dat is een overeenkomst.

4. Sommigen spreken over een totaal gebrek aan Europese strategie. Hoe kijkt u hier tegenaan?

De huidige generatie politici zou je kunnen zien als strategische amateurs. Men is de macro-politieke strategie als het ware verlerd. De laatste grote crisis in Europa dateert van de Joegoslavië-oorlogen maar die crisis was beperkter van aard, want had in feite alleen betrekking op het uiteenvallen van het Joegoslavisch rijk. De huidige Europese politici, veelal 40-ers, hebben geen of weinig ervaring in het bedrijven van strategische machtspolitiek.

5. In Hongarije lijkt Viktor Orbán naar Poetin te lonken. Ligt hier een potentieel gevaar voor de stabiliteit in Europa?

Orbán spiegelt zichzelf aan grote machtshebbers. Hij lonkt niet specifiek naar Poetin maar neemt hem als voorbeeld van het concept van 'illiberal democracy', waarin een sterke man democratisch wordt gekozen

Rob de Wijk:

Laat nu duidelijk zijn dat machtspolitiek nood is

De ramp met de MH17 heeft geopolitieke dimensies. Hij laat zien dat Europa Rusland onderschat, Poetin niet begrijpt, en niet meer weet wat machtspolitiek is, betoogt Rob de Wijk.

Het probleem van het Westen is dat in Poetins visie de tijd is gekomen om rekeningen te vereffenen

Nu de slachtoffers van vlucht MH17 door de rebellen zijn vrijgegeven en Rusland heeft ingestemd met een resolutie van de Veiligheidsraad, is het te hopen dat na de annexatie van de Krim niet ook deze wake-up call uit ons collectieve geheugen wordt gewist. Deze ramp maakt duidelijk dat risico's van conflicten worden onderschat, dat Rusland niet wordt begrepen en dat lessen van de Koude Oorlog onterecht als irrelevant zijn afgedaan. Wat de vervolgstappen zijn hangt daarom af van de lessen die uit de crisis worden getrokken.

De eerste les is de schromelijke onderschatting van de drijfveren van Poetin. Voor zijn binnenlandse politiek gaat Poetin uit van 'soevereine democratie'. Rusland wil zijn eigen vorm van democratie ontwikkelen, vrij van buitenlandse beïnvloeding en

normatieve druk. Voorts verklaart het breed gedragen, door de orthodoxe kerk gestimuleerde antiwesterse Russische nationalisme de brede binnenlandse steun aan Poetin en de toegenomen afkeer van het Westen.

Het Westen ergert zich vooral aan Poetins steun aan de rebellen in het oosten van Oekraïne en het gebrek empathie voor de slachtoffers. Dat laatste kun je moeilijk verwachten van een autoritaire leider die weinig mededogen met zijn politieke tegenstanders heeft en Grozny platbombardeerde tijdens de strijd tegen de Tsjetsjeense rebellen. Dat Poetin met die bombardementen een genocidepleger werd, zijn velen vergeten.

High politics

Ook de steun aan de rebellen is verklaarbaar. In het begin van de jaren negentig lanceerde Karaganov, politiek adviseur van president Jeltsin en later van Poetin, de doctrine dat de stabiliteit van Rusland zou zijn gewaarborgd als delen van de oude Sovjet-Unie, mede om de Russischtaligen te beschermen, in confederale structuren zouden worden opgenomen. Sinds twintig jaar is dit onderdeel van het buitenlandbeleid. De recente poging om tot een Euraziatische Unie te komen, waar toe ook Oekraïne zou moeten gaan behoren, past hierin.

Dit alles verklaart waarom Poetin wordt gedreven door klassieke 'high politics'; de politiek die uitgaat van nationale belangen en waarden en het overleven van land en leiders. Het probleem van het Westen is dat in Poetins visie de tijd is gekomen om rekeningen te vereffenen.

Dit brengt mij op de tweede les. Sinds het einde van de Koude Oorlog wordt vooral in Europa het belang van high politics en machtspolitiek onderschat. Tijdens de Koude Oorlog waren dit vanzelfsprekendheden. Rusland was de grote vijand. Als het mis ging, dreigde een alles vernietigende kernwapenoorlog.

Westerse politici voerden toen een subtiel beleid van afschrikking en ontspanning. Acties die door de Russen als bedreigend konden worden gezien, werden voorkomen. Want de Cubacrisis van 1962 had aangetoond dat dit de wereld op de rand van een kernwapenoorlog kon brengen.

De slappe en verdeelde reactie op de annexatie van de Krim moet Poetin in de overtuiging hebben gesterkt dat hij van het Westen niets te duchten had

Rancune

Na de Koude Oorlog verdween de dreiging, en maakte korte-termijnbeleid, gebaseerd op economisch gewin, plaats voor de high politics van weleer. Uiteindelijk erodeerde de financiële crisis zowel de trans-Atlantische als de Europese solidariteit.

Maar in Rusland verdween de rancune niet. De gedachte dat het Westen de Russische zwakte misbruikte door de Duitse eenwording en de uitbreiding van de Navo en de Europese Unie erdoor te drukken en in Russische invloedssfeer, zoals Kosovo, te interveniëren was inmiddels diep geworteld.

Westerse pogingen om de invloedssfeer uit te breiden tot het grondgebied van de oude Sovjet-Unie werden de rode lijn.

Vandaar dat een mogelijk Navo-lidmaatschap van Georgië mede oorzaak was van de oorlog met dat land, en dat het Associatieakkoord met de EU de directe aanleiding werd voor de crisis met Oekraïne.

Daarbij speelde ook dat de nieuwe premier afgelopen maart in Brussel over het lidmaatschap van de Navo sprak. De Navo wees dit af, maar Poetin hintte ernaar in zijn rede na de annexatie van de Krim. Hierin stelde hij dat het onacceptabel zou zijn dat zijn marinehaven in Sebastopol op Navo-gebied zou komen te liggen.

Dat het negeren van belangen door Rusland als bedreigend werd gezien, wilde er bij het Westen niet in. De Russische afrekening begon toen de macht van het Westen door de financiële crisis werd aangetast, landen als China snel groeiden en de wens verlost te zijn van uitzichtloze conflicten als die in Afghanistan en Irak algemeen werd.

Pacifistische trekken

Obama, die president werd door onder meer op dat laatste sentiment in te spelen, werd daarom door de Russische leider als zwak gezien. Het postmoderne Europa had bovendien pacifistische trekken gekregen en wilde alleen nog militairen inzetten voor humanitaire doeleinden. De slappe en verdeelde reactie op de annexatie van de Krim moet Poetin in de overtuiging hebben gesterkt dat hij van het Westen niets te duchten had en Oekraïne in zijn macht kon krijgen.

De derde les is dat door het verdwijnen van de high politics niet alleen de vaardigheid tot machtspolitiek verdween, maar ook elk besef van bedreiging. Dat blijkt uit de halfslachtige en afzijdige houding ten opzichte van vrijwel alle crises rond Europa.

Vergaande energieonafhankelijkheid van Rusland kan de Russische economie ontwrichten

Maar de idylle van een fort Europa dat niet door de effecten van die crises kan worden getroffen, is door het neerhalen van de MH17 wreed verstoord. Dit verklaart de hevige publieke en politieke reactie en de roep om harde actie, zoals de belachelijke suggestie van De Telegraaf om militair in te grijpen. Dat brengt mij op de vierde les. Met de teloorgang van de high politics zijn ook de machtsinstrumenten geërodeerd. Militair stelt Europa zo weinig voor dat het haar belangen en waarden niet meer kan verdedigen, voor zover Europeanen daar überhaupt nog een idee van hebben. Dat laatste blijkt uit het feit dat de gedachte dat de bescherming van welvaart, waarden en veiligheid offers eist na de Koude Oorlog uit het publieke en politieke debat is verdwenen. Precies deze manier van denken geeft potentaten als Poetin de vrije hand.

Het afschrikingsdenken, dat tijdens de Koude Oorlog de Russen van militair avonturisme afhield, was gebaseerd op politieke eenheid, een sterke economie en militaire geloofwaardigheid. Voor Europa is dat alles verleden tijd.

Verzwakt continent

Het is plausibel dat een typische machtsdenker als Poetin van zijn Oekraïense avonturen zou zijn afgeschrikt als Europa niet verworden was tot een verzwakt continent waar onderlinge solidariteit door opkomend populisme en gebrek aan politiek leiderschap niet onder druk was komen te staan. Wie geen oorlog wil, bereidt zich erop voor, wisten de Romeinen al.

Is de situatie hopeloos? Dat hoeft niet. Ten eerste moet het Europese denken veranderen. Hopelijk is dat het effect van

MH17. De bescherming van welvaart, waarden en veiligheid eist offers. Precies zoals de Britse premier Cameron in zijn stuk in de Sunday Times schreef.

Ten tweede moeten politici erkennen dat de high politics van machtspolitiek solidariteit vergen en het op orde brengen van machtsinstrumenten. En de bereidheid die te gebruiken. Spierballentaal aan het adres van Poetin is leeg gebral als er geen consequenties aan kunnen worden verbonden.

Dit alles betekent, ten derde, dat het enige machtsmiddel dat rest om Poetin tot de orde te roepen, moet worden ingezet: gas. Vergaande energieonafhankelijkheid van Rusland kan de Russische economie ontwrichten, temeer daar Rusland weinig tot geen exportalternatieven heeft.

Als eerste stap moeten landen als Oostenrijk en Hongarije conform een resolutie van het Europees Parlement, afzien van South Stream. Deze gaspijpleiding is een geopolitiek project bedoeld om Russisch gas langs Oekraïne naar Europa te brengen en de Europese eenheid te ondermijnen. Voorts moet vaart worden gemaakt met het plan van de Poolse premier Tusk voor een Europese energie-unie. Dit plan wil Europa minder afhankelijk maken van Russisch gas, door vergroening en energiebesparing, en voorziet in gemeenschappelijke prijsonderhandelingen met Rusland.

Dit alles vereist echter Europese solidariteit die nu nog ver te zoeken is. Maar als die solidariteit er niet komt, zal MH17 als wake-up call uit ons collectieve geheugen worden gewist.

Dit artikel is verschenen in Trouw 24 juli 2014

De schrijver van dit essay is historicus, gespecialiseerd in internationale betrekkingen en veiligheid, directeur van het Den Haag Centrum voor Strategische Studies, en columnist van deze krant.

advertenties



SEPTEMBER PROEFPAKKET

1 Le Jade Sauvignon	wit
2 Révélation Chardonnay	wit
1 Michel Cassier Viognier	wit
1 Roero Arneis	wit
2 De Angelis Quinto Rosso	rood
1 Poggio Trevalle Passera	rood
1 Primitivo di Manduria	rood
1 Révélation Cabernet-Merlot	rood
1 Bodegas Rodero '9 meses'	rood
1 Casa del Canto Yecla	rood

Proefpakket wijn & de nieuwe groentekeuken

LE JADE, PAYS D'OC, CHARDONNAY 2013
Veelzijdig bekoonde Zuid-Franse chardonnay
De geur is jeugdig en fruitig met licht gezoete nuances. € 7,25 PER FLES

DOMAINE DES CASSAGNOLES, GROS MANSENG 2013
Gascognewijn met uitmuntende prijsplezierverhouding
De plezierige, eefustopwekkende afdrank is romig en mild. € 7,35 PER FLES

MONTE DEL FRÀ, CUSTOZA, CÀ DEL MAGRO 2012
Verfijnde Venetowijn van grote klasse
De Cà del Magro is één van de meest koopwaardige witte wijnen van Noord-Italië. € 9,70 PER FLES

PROEFPAKKET 3x2 FLESSEN WIJN WIJN & GROENTE NU VOOR € 43,50
NORMALE PRIJS € 48,60 + KLEURRIJKE FOLDER

NORMALE PRIJS € 113,80
PROEFPAKKET PRIJS € 97,00

LOCATIE DEN HAAG
Piet Heinstraat 93
2518 CD Den Haag
Tel.: +31 (0)70 363 31 00
info@jouwwijnvriend.nl

LOCATIE WASSENAAR
Van Hogendorpstraat 16c
2242 KZ Wassenaar
Tel.: +31 (0)70 511 85 30
www.jouwwijnvriend.nl

maribus
Jouw wijnvriend!

Wijnwinklet 2014 | Beste wijnsortiment van Nederland 2010, 2011, 2012 en 2013 geselecteerd door de wijnmanak.



PRESENTATIE BOEKJES
GROOTFORMAAT KOPIEEN
FOTOBEHANG
VISITEKAARTJES
ROLLUP BANNERS
3D PRINTEN
KLEINE OPLAGE KRANTEN
BEDRUKTE WHITEBOARDS
ARCHIEF SCANNEN
WEBSITE PRODUCTIES
GEPERSONALISEERD DRUKWERK

PAPIER | DIGITAAL | 3D



WEGASTRAAT 40, DEN HAAG
TELEFOON: 070-3476464
WWW.REPROVANDEKAMP.NL